

DOI 10.31558/2519-2949.2022.1.5

УДК 327(477)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7368-3963>*Коршук Р. М., Київський національний університет імені Тараса Шевченка*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1522-4723>*Салтовський О. І., Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ПИТАННЯ КРИМУ В УКРАЇНСЬКИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ДОКТРИНАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОРІЧЧЯ

Стаття присвячена аналізу висвітлення питання Криму для існування та розвитку української державності в геополітичних вченнях українських мислителів першої половини ХХ століття. Для них «кримське питання» є складовою теоретичних шукань щодо геополітичних напрямних розвитку України в минулому, сучасності і у майбутньому. Наголошується, що розгляд географічного фактору як важливого чинника політики має значну історичну традицію. Відзначається, що українські теоретики геополітики першої половини ХХ століття виходили з того, що саме оволодіння північним узбережжям Чорного моря забезпечувало Україні вихід до комунікаційного простору як з точки зору оборони, політичної взаємодії з її партнерами, так і сприяло розвитку торгівельно-економічних зв'язків. Наголошується, що в працях, аналізованих в даній статті, йдеться про те, що геополітичне значення кримського півострова, чорноморського простору й українських земель є практично незмінним в різні історичні епохи від часів античності, до подій початку ХХ сторіччя. Відзначається, що втрата Криму у 1918 році розцінювалась представниками української геополітичної думки першої половини ХХ сторіччя як стратегічна поразка, що була, серед іншого зумовлена якістю тогочасної вітчизняної політичної еліти та браком у неї фундаментальних геополітичних знань. При цьому мислителями звертається увага на те, що тогочасні політичні партнери молодій українській державі керувалися у своїх діях, перш за все, виходячи з власних національних геополітичних інтересів. Робиться висновок про актуальність теоретичних напрацювань представників української політичної думки першої половини ХХ сторіччя в ситуації, що складається навколо України і у всьому східноєвропейському регіоні, в тому числі й у питанні деокупації і повернення кримського півострова під юрисдикцію України.

Ключові слова: геополітика, Крим, геополітичні вчення, чорноморський геополітичний простір, комунікаційний простір.

Окупація Росією, з подальшою анексією, Кримського півострова у 2014 році актуалізували питання значення Криму в геополітичних розкладах для майбутнього як України, так і всієї Східної Європи, Європейського континенту в цілому.

Найперша реакція аналітиків-міжнародників реалізувалась в межах обговорення проблеми мілітаризації півострова, перетворення його в непотоплюваний авіаносець, нову стратегічну базу Росії для розміщення ядерної зброї.

Інцидент із захопленням українських військових суден і моряків у міжнародних водах поблизу Керченської протоки у 2018 році привернув пильну увагу світової громадськості й посилив акценти на проблемах безпеки і свободи морського мореплавства, дотримання норм міжнародного морського права, виконання Росією рішень міжнародних судових інстанцій, наявності дієвих інструментів впливу на країну-агресора.

В той же час, для світового співтовариства питання значення Криму для розвитку української державності, формування України як демократичної, економічно розвиненої і такої, що була б гідним партнером західного світу як в політико-економічних (ЄС), так і політико-воєнних структурах (НАТО) залишається, на наш погляд, недостатньо висвітленим. Та й сучасне українське керівництво, складається враження, не завжди повною мірою оцінює геополітичне та геоекономічне значення Криму для майбутнього України, європейської стабільності і миру в цій частині світу.

Ініціювання і проведення чинною українською владою «Кримської платформи» як міжнародного координаційного механізму для повернення кримського питання на порядок денний світової політики

на якийсь час повернуло увагу міжнародної громадськості до питання деокупації півострова. Як відзначав міністр закордонних справ Д.Кулеба на виступі у Верховній Раді України 10 вересня 2021 року «Кримська платформа вперше за багато років вивела питання Криму на найвищий міжнародний рівень та є новим інструментом формування регіональної і глобальної безпеки, що відповідає цілям Стратегії зовнішньополітичної діяльності України» [1]. Однак, подальше наростання напруженості на російсько-українському кордоні, загрози повномасштабного вторгнення російських військ в Україну знову сконцентрували увагу на питаннях першочергового вирішення «питання Донбасу» та збереження самої української державності.

Український історик Я.Дашкевич, звертаючи увагу на ситуацію, що склалась в сучасному європейському політикумі щодо питання Криму зазначав: «Функція Криму як ключа до континентальної України дуже добре (про що наші історики чомусь не згадують) розуміли революційні французи (плани французького міністра закордонних справ часів конвенту Лебрена, агента Директорії Муасонюра 1792–1798 рр.). Розподіл Росії вони передбачали розпочати з півдня із захоплення Криму та проголошення незалежності Української козацької республіки. пізніше французи забули заповіт предків, вперто, до отупіння, підтримували білі і червоні російські режими проти України. виходить, історію не читають і геополітику не вивчають не лише в Україні, але й на Заході [2, с.607].

Звернення до історії питання, теоретичних напрацювань вітчизняних політичних мислителів минулого може бути суттєвою ідейною та ідеологічною підтримкою не лише дій українських політиків, української влади, а й дозволить повніше розуміти проблему всім, хто небайдужий до питань міжнародної безпеки та збереження світового порядку встановленого по закінченні Другої світової війни.

В історії української політичної думки існує доволі значна традиція пов'язана з осмисленням значення Криму і чорноморського геополітичного простору в цілому для відродження, становлення і розвитку української державності. Особливо активно ця проблема обговорювалася в науковому дискурсі періоду між світовими війнами, коли вітчизняними політичними діячами та теоретиками політичної думки здійснювався аналіз причин поразки української революції 1917-1921 рр.

Роль географічного фактору у визначенні долі України, її державності, напрямних її розвитку завжди була об'єктом зацікавлення українських політичних мислителів. Можна згадати хоча б розмірковування П.Орлика (1672-1742) у «Виводі прав України» про роль незалежної української Козацької держави як чинника стримування московської агресії та загрози свободі європейських народів. Анонімний автор «Історії Русів» вказував на значення України для збереження балансу сил між європейськими центрами сили.

М.Драгоманов (1841-1895) не лише дав перший повний опис українських етнічних земель в кінці XIX ст., а й пояснював географічними чинниками вибір українським суспільством орієнтації на московську державу у 17-18 ст.: « Без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи Уличів, Тіверців і Тмутараканської Русі; ми відбили впять частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось нам цього зробити під Польщею, з самим козацтвом то мусило це зробитись під московськими царями (Польща була власне державою Балтійського басейну і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для подніпрянців. Московщина, як держава Балтійського і Каспійського басейну теж байдужа до тої справи, але Донщина притягала її до Чорного моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдача зруйнувати Туреччину XV-XVI ст. була виконана в XVII-XIX ст. державою московською, а не польською» [3, с.444]. Саме виконання цієї життєво важливої задачі, на його думку, і зумовило орієнтацію значної частини українського суспільства на Москву – «московське царство все-таки виповнило елементарну географічно-національну задачу України!» [3, с.446].

Теоретики української геополітичної думки першої половини XX ст. виходили з факту того, що українці здавна посідали широку смугу степу та лісостепу Північного Причорномор'я, а контроль за берегом моря давав їм вихід до світового комунікаційного простору.

Як наголошував один з кращих українських сходознавців першої половини XX сторіччя, економіст та економіко-географ А.Синявський (1866-1951), розкриваючи особливості нашої території з позицій участі у світових економіко-комунікаційних взаємодіях, «Територія України в період річкових культур та середземноморський, як і в пізніші часи, особливо з утворенням Багдадського халіфату на південному заході Азії й Кордовського на далекому заході Європи в Іспанії, була перепуттям між Сходом і Заходом. Далі вона стає тим битим шляхом народів, що переходили між

Уралом та Каспієм на Захід»[4, с.192]. І ця особливість зумовлювала історичну долю України та її зовнішньо-економічні і зовнішньополітичні напрямні розвитку.

Той факт, що Україна не мала важкопрохідних природних кордонів на сході і південному заході постійно спричиняв втрату нею так важливого для її самостійного існування чорноморського берега, а вирішення завдання оволодіння ним вважалось одним з найголовніших геополітичних пріоритетів України. Окреслюючи ці завдання, Ю.Липа (1900-1944) наголошував, що метою геополітичної експансії України завжди було здобування чорноморських берегів, відзначаючи, що від давніх часів українці посідали найбільші ріки, які впадають у Чорне море від Дунаю до Кубані, то відступаючи під натиском кочівників угору за течією, то спускаючись до гирл за сприятливіших історичних умов.

«Ріки, – підкреслює Ю.Липа, – ці найзручніші магістралі давніх часів, відігравали велику роль у формуванні національних спільнот: річна мережа формує одність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті, мови і релігії» [5, с.57]. На його думку, мережа судноплавних рік зі спокійною течією формували спільність території на якій формувалась українська нація і, одночасно, служили найзручнішими шляхами для зав'язків із зовнішнім світом: «Річна система українських шляхів кінчається з гирлами рік. Але це не кінець лучби, це розвинення її в ще більшу систему, систему морську. Чорне море органічно зв'язане з українськими ріками виявом і матеріальних, і духовних тенденцій української території» [5, с.58].

Говорячи про вплив особливостей річкової мережі території формування української нації та значення боротьби за оволодіння північним берегом Чорного моря Ю.Липа звертає увагу на те, що протягом століть основні міграційні потоки великих мас населення відбувалися в цих напрямках практично до початку ХХ-го століття, а колонізовані українцями в межах цього геополітичного простору сприймалися ними як етнічно українські, на відміну від земель колонізації в степах Казахстану, Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу чи земель поселення за океаном, куди еміграційні потоки спрямовувались політикою урядів Російської та Австро-угорської імперій.

Українські геополітики першої половини ХХ сторіччя вважали, що боротьба за опанування північним берегом Чорного моря протягом тисячоліть була одним з головних сенсів української історії. Вихід до морського узбережжя забезпечував комунікаційний простір як щодо політичної самостійності українських земель, так і участі в світовій торгівлі, сталість і безпечність зв'язків із традиційними ринками збуту українських товарів та доступу до джерел життєво необхідної для економіки сировини.

Особливе значення для розвитку ситуації в чорноморському басейні належало Криму – геополітичній точці в якій сходились інтереси провідних держав європейської цивілізації в різні історичні епохи.

У програмній праці «Призначення України», аналізуючи роль півострова у реалізації геополітичних амбіцій провідних держав-суб'єктів європейської історії, Ю.Липа наголошував, що «Крим, чи, українською мовою кажучи, Перекоп, чи історичною назвою звучи – Таврида – це ідеальний ключ до панування над Чорним морем. Взагалі півострови в Геополітиці – це символи тенденції суходолу до панування над водними просторами. Таке ж значіння має й потужна жадібна долоня Тавриди з її розчепіреними пальцями: нераз в історії тими пальцями були міцно натягнені кермівні віжки до всіх важніших пунктів чорноморського побережжя (Пантикапей, Херсонес, Севастопіль)» [5, с.74].

Значення Криму, вказував мислитель, було усвідомлене правителями різних держав і різних історичних епох – від боспорського царя Мітрідата VI Євпатора і римського імператора Нерона до імператорів царської Росії та Німеччини. Воно було зумовлене тим, що «Крим – це осередок торговельних і політичних доріг Чорного моря. Це – русійний важіль до кермування не тільки побережжя, але й до контролю всіх територій і річних систем, що їх ріки впливають у Чорне море. Врешті Крим рішає, чи озівська система рік вливається до замкненого озера, чи до затоки Чорного моря. Крим контролює тим самим і приозівські, і кубанські землі. Сильна влада на Кримі може діяти й глибше: спираючись на Дон, замкнути і волзьке гирло на Каспій, і просуватися на Каспій. Це ж звідти йшли напади українців (русинів) на Каспій в VI – VII стол. по Хр., згадувані в арабських істориків. Врешті здовж рік території Кубані влада на Кримі може просуватися на Кавказ аж до одного з найважливіших стратегічних пунктів передньої Азії – Вірменського узгір'я» [5, с.74-75].

Інший провідний український теоретик геополітики С.Рудницький (1877-1937), відзначав, що з географічної точки зору «Українські води зосереджені у Чорнім морі. Україна – се північно-східний округ чорноморської річної області» [6, с.78]. Саме це визначає її історичні й геополітичні напрямні розвитку.

При цьому геополітичне значення кримського півострова, чорноморського простору й українських земель є практично незмінним в різні історичні епохи, а ми можемо спостерігати тяглість його оцінки видатними лідерами суб'єктів європейської і світової політики різних епох. Зокрема Ю.Липа наголошував, що «Геній Нерона, імператора Риму, що його найбільш подивляє тепер Муссоліні, оцінив тоді геополітичну вартість Понту й цілої України» [5, с.84].

Одночасно мислитель наголошує на тому, що питання контролю кримського геополітичного виступу завжди нерозривно було пов'язане з історичною перспективою України: «Цей наступ Тавриди від часів Боспорського царства зв'язаний органічно з геополітичними традиціями українських земель і хто є їхнім володарем, той перебирає на себе завдання «наступу Тавриди», чи то буде Володимир Великий, чи міністр Росії, що в 1914 р. домагався Дарданел» [5, с.75].

Аналізуючи період існування Української народної республіки і Ю.Липа і С.Рудницький звертають увагу, як на один з ключових моментів, що визначили її історичну долю, на події, які розвивалися навколо Криму у 1918 році.

Кримський похід військової групи на чолі з полковником армії УНР П.Болбачаном був, на думку українських геополітиків, не лише прикладом блискучої військової операції, але й свідченням стратегічного мислення її керівника. Так, Ю.Липа, оцінюючи ці події наголошував: «Був перед ними Сиваш, брама Криму – дорога геополітичної і державної традиції українських земель». [5, с.99].

Однак результати блискучої воєнної операції українських військових зіткнулись з неприйняттям командування німецької армії, що зайшла на територію України як союзниця (разом з армією Австро-Угорської імперії) за результатами Берестейського мирного договору 1918 року. Серед іншого, події навколо результатів кримського походу військ УНР на чолі з П.Болбачаном, яскраво проілюстрували пріоритетність для навіть найближчих союзників молодій українській державі їх власних геополітичних інтересів.

Незважаючи на прихильне ставлення німецького командування, пише Ю.Липа, до українських вояків, на те, що завдяки допомозі німецької австро-угорської армії вдалося викинути радянські російські війська з усіх українських земель колишньої Російської імперії, в питання Криму німці виявились непоступливими. І тут, зазначає Ю.Липа, «Нема нічого дивного, бо для німецьких стратегів Крим мав передусім геополітичне значіння. Це мала бути важна карта в руці берлінського грача. Ніякі договори Києва, чи спротив молодого українського війська не врятували б у квітні 1918. р. Криму від німецької окупації». [5, с.99].

Така суперечність між інтересами України та її найближчого на той час союзника з питання Криму мала для майбутнього української держави просто фатальні наслідки. На думку С.Рудницького, саме «Втрата Криму, що вже тоді (1917) мав українську зглядну більшість населення, відразу видала засуд смерти на українську державність. Бо без Криму немає самостійної України – він розбиває її головну основу і опору: чорноморський беріг» [6, с.294].

Ю.Липа, оцінюючи дії німецьких союзників щодо України в «кримському питанні», зазначає, що на боці Німеччини була не тільки (і не стільки) військова перевага, а власна продумана і амбітна стратегія підкріплена чітким розумінням власних геополітичних пріоритетів. Адже для Німеччини «Крим – морські путі, Крим – путі через Каспій, Кавказ і Малу Азію до Месопотамії, Арабії, Ірану. Це було найважливіше для німецького грача на Україні. Німці добре знали старі геополітичні магістралі, не дарма їхня багдадська залізниця просто наслідуює старий егейсько-візантійський тракт» [5, с.101]. І констатує: «Молода кілька десятилітня німецька держава давала ще молодшій кільканадцятьмісячній українській державі її першу лекцію геополітики» [5, с.101].

С.Рудницький аналізуючи в роботі «До основ Українського націоналізму» причини поразки українських національно-визвольних змагань також звертає увагу перш за все не на зовнішні обставини, не на поведінку союзників, а на, перш за все, якість української політичної еліти. «Головних причин є, думаю, дві: 1) це дуже мала загальна освіта в українській інтелігенції; 2) це недостача в неї здорової національної свідомости. Перша причина в дуже значній мірі родить другу, однак друга зв'язана теж виразними причинковими зв'язками з першою» [6, с.274].

Серед основних вад української еліти (інтелігенції) С.Рудницький відзначає «відсутність географічного знання». Як наслідок, складається ситуація, коли «Не з'ясовуючи собі ось хоч би величини України й її народу, не тільки наші сірі інтелігенти, а й наші визначні політичні діячі зводять українську справу до спільного знаменника зі справами «інших малих народів». Як це шкодить ідеології українства, не треба довго доказувати. В практичному напрямкові недостача географічного знання має просто фатальні наслідки. Згадаю хоч би це, що в останніх часах наші політичні діячі не те, що шафували межовими українськими землями направо і наліво, але по ігнорації своїй навіть

не підносили домагань на величезні простори українських земель. Ніхто з них не вмів не те що використати, але навіть і піднести цієї безлічі політично-географічних, економічно-географічних, лучбово-географічних та інших аргументів, які промовляють за українською державністю на Південному Сході Європи» [7, с.3-4].

Аналіз ситуації, що склалася навколо «кримського питання» на початку ХХ та початку ХХІ століття дозволяє виразні історичні паралелі й зрозуміти тенденції подальшого розвитку ситуації в цій важливій частині світового геополітичного простору.

Втрата Криму, винесення питання про його повернення під контроль української держави є серйозною загрозою не лише для її самостійного існування як суб'єкту міжнародних відносин. Це посилює реваншистські настрої в російському суспільстві, укріплює підґрунтя для експансіоністських планів керівництва Російської Федерації, що несе загрозу подальшому руйнуванню світового політичного порядку, який, здавалося б назавжди, знав з порядку денного загрозу нової світової війни.

Деокупація Криму, повернення півострова під юрисдикцію української влади є невід'ємною складовою частиною процесу, який має забезпечити відновлення нормального стану міжнародних відносин на Європейському континенті, дотримання принципів непорушності державних кордонів та незастосування сили в міжнародних відносинах.

Актуальним залишається зроблений ще Ю.Липою висновок – «Українські землі не є ніякою закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним – це одна з найважливіших земель світу. Це значення України тільки зростатиме в сучасному» [5, с.118].

А політикам не лише українським, хоч перш за все саме їм, а й світовим, що дбають за долю всього світу й людства, а не лише про нагальні інтереси миттєвої економічної вигоди варто засвоїти висновок С.Рудницького: «Світово політичне значіння України полягає на цьому, що вона своєю великою й довгопростягнутою територією спинювала б експанзію Росії до Адрійського й Егейського моря, до Передньої Азії й Єгипту й робила б майже неможливою експанзію до Індії» [6, с.294].

Бібліографічний список:

1. Кулеба: Кримська платформа – це новий інструмент, який формує архітектуру регіональної і глобальної безпеки | Кабінет Міністрів України (kmu.gov.ua)
2. Ярослав Дашкевич Крим У геополітиці минулого та сучасного // Дашкевич Я. “Учи неложними устами сказати правду...”. Історична есеїстика. – Київ, 2011. – С. 600–609. Krym_u_heopolitytsi_mynuloho_i_suchasnoho.pdf (chtyvo.org.ua)
3. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. Літературно-публіцистичні праці: 2-х т. – К., 1970. – Т.1. – 351 с.
4. Синявський А. УРСР та Близький Схід у світлі геополітики.// Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – 384 с.
5. Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк, 1953. – 307 с.
6. С.Рудницький Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – 416 с.
7. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін, 1923. – 282 с.

References:

1. Kuleba: Kry`ms`ka platforma – ce novy`j instrument, yaky`j formuye arxitekturu regional`noyi i global`noyi bezpeky` | Kabinet Ministriv Ukrayiny` (kmu.gov.ua)
2. Yaroslav Dashkevych Kry`m U geopolity`ci my`nuloگو ta suchasnoگو // Dashkevych Ya. “Uchy` nelozhny`my` ustamy` skazaty` pravdu...”. Istory`chna eseyisty`ka. – Ky`yiv, 2011. – S. 600–609. Krym_u_heopolitytsi_mynuloho_i_suchasnoho.pdf (chtyvo.org.ua)
3. Dragomanov M.P. Ly`sty` na Naddnipyrians`ku Ukrayinu. Literaturno-publicy`sty`chni praci: 2-x t. – K., 1970. – T.1. – 351 s.
4. Sy`nyavs`ky`j A. URSR ta Bly`z`ky`j Sxid u svitli geopolity`ky` // Sy`nyavs`ky`j A. Vy`brani praci. – K., 1993. – 384 s.
5. Ly`pa Yu. Pry`znachennya Ukrayiny`. – N`yu-Jork, 1953. – 307 s.
6. S.Rudny`cz`ky`j Chomu my` xochemo samostijnoyi Ukrayiny`. – L`viv, 1994. – 416 s.
7. Rudny`cz`ky`j S. Ukrayins`ka sprava zi stanovy`shha polity`chnoyi geografii. – Berlin, 1923. – 282 s.

Korshuk R. M., Saltovsky O. I. The issue of Crimea in the Ukrainian geopolitical doctrines of the first half of the twentieth century.

The article is devoted to the analysis of the coverage of the Crimea issue for the existence and development of Ukrainian statehood in the geopolitical teachings of Ukrainian thinkers of the first half of the twentieth century. For them, the "Crimean issue" is part of the theoretical search for geopolitical

directions of Ukraine's development in the past, present and in the future. It is emphasized that the consideration of the geographical factor as an important factor in politics has a significant historical tradition. It is noted that Ukrainian geopolitical theorists of the first half of the twentieth century assumed that the conquest of the northern Black Sea coast provided Ukraine with access to the communication space in terms of defense, political interaction with its partners and trade and economic ties. It is noted that the works analyzed in this article state that the geopolitical significance of the Crimean peninsula, the Black Sea area and the Ukrainian lands is virtually unchanged in different historical epochs from antiquity to the events of the early twentieth century. It is noted that the loss of Crimea in 1918 was seen by Ukrainian geopolitical thought of the first half of the twentieth century as a strategic defeat, which was due, among other things, to the quality of the then domestic political elite and its lack of fundamental geopolitical knowledge. At the same time, thinkers draw attention to the fact that the then political partners of the young Ukrainian state were guided in their actions, primarily on the basis of their own national geopolitical interests. It is concluded that the theoretical work of representatives of Ukrainian political thought of the first half of the twentieth century in the situation around Ukraine and throughout the Eastern European region, including the issue of deoccupation and return of the Crimean peninsula to Ukrainian jurisdiction.

Keywords: geopolitics, Crimea, geopolitical doctrines, Black Sea geopolitical space, communication space.